

**ПРИЕМСТВЕНОСТ В САКРАЛНОТО
ПРОСТРАНСТВО НА ТРАКИЙСКИ МЕГАЛИТИ И
ХРИСТИЯНСКИ ЧЕРКОВИЩА ОТ ЗАПАДНИТЕ
РОДОПИ**

Антон Генов

**CONTINUITY IN SACRAL AREA OF THRACIAN
MEGALITHS AND CHRISTIAN SPIRITUAL PLACES
IN WESTERN RODOPI**

Anton Genov

University Research Center for Ancient European and Eastern
Mediterranean Cultures South-West University “Neofit Rilski”
Blagoevgrad, Bulgaria

Source: Semantics, Aesthetics, Culture
(Семантика, естетика, култура),
pages 245-267

ISBN: 978-954-680-701-4

<http://www.satrae.swu.bg>

Университетско издателство „Неофит Рилски“
Neofit Rilski University Press

ПРИЕМСТВЕНОСТ В САКРАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО НА ТРАКИЙСКИ МЕГАЛИТИ И ХРИСТИЯНСКИ ЧЕРКОВИЩА ОТ ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ

Антон Генов

Интересът за настоящото изследване възникна в следствие на получените интересни резултати от експедиция „Западни Родопи“ 2001 и 2002 г., проведена с участието на „Студентския научно изследователски клуб за древни култури“ към катедра Културология на ЮЗУ „Н. Рилски“.

То има за цел да опише и разкрие преплитането между природа, мит и култура както в духовен така и в чисто материален аспект. Също така, да опише многообразието от култови обекти от проучените територии и свързаните с тях ритуали, както и съжителството на съвременност и древност. И обобщавайки всичко това да изгради цялостна представа за духът на планината като нещо непреходно и свещено в представите на родопчанина, където все още витаят духове от миналото и властват непокорените хтонични сили на природата.

Като уводни слова на тази тема, ще си позволя да цитирам думите на един от най-видните изследователи на родопският регион, етнографа С. Шишков. Едва ли някои би могъл по-добре да опише мястото и ролята на черковищата в живота на родопчанина. Ето какво казва той:

„И в родопските поселения е спазен обичаят през известните празнични дни през годината, особено лете, да се колят курбани и се черкува под сенките на някои стари, вековни дървета, на някоя гиздава полянка или кичесто бърдо. Поради това в околността на всяко християнско село ще срещнете по няколко пръснати паракличета, съградени от набожното население, грижливо пазени и още по-грижливо почитани. Ето защо по цялото си ширина Родопите изобилстват с толкова безбройни предания и названия на местности на християнски светии не само в землищата на християнските села, но и в помашките“ (Шишков 1965:355).

Уместно е в случая да поясним, че не винаги на черковищата присъстват архитектурни съоръжения, т.е. параклиси. В голямата си част черковищата са просто местности, почитани от населението от незапомнени времена. Обикновено на тези местности населението оставя да растат дървета, най-често дъбови, към които се отнася с особена почит и на които не бива да се посяга. Често тези дървета са повече от едно и образуват дъбрава - чиста, прохладна и сенчеста, приятна за отдих горичка, която отделя черковището от останалото землище. Специално внимание на дъбравите отделя изследователя Дж. Фрейзър. В своето произведение „Фолклор в стария завет” той разглежда явление, аналогично на това от Родопите. Фрейзър описва как по хълмовете на Палестина също се срещали кичести дъбови горички, отличаващи се от храстовидната растителност в региона. Те били смятани за свещени места от населението, обикновено в тях се срещали малки постройки, отбелязващи гроба на някои ислямски пророк (Фрейзър 1989:338-353).

Още от Библията знаем, че съседните на юдеите народи са засаждали дъбрави на светилищата на своите богове. Дори самите израилтяни в периодите на упадък, когато служели на Ваал, засаждали дъбрави.

Интересно е да се отбележи, че и при проучването на всички родопски черковища експедицията ни откриваше антични цистови некрополи. За да разберем причинно-следствената връзка в преплитането на сакралното пространство на некропола и съвременното черковище, трябва да осмислим символиката в структурата на черковището в чисто материален план. Първото, което прави впечатление при описанието на което и да с черковище с, че то е разположено върху кичесто бърдо около селото, т.е. върху възвишение, обрасло с повече или по-малко дървета, които също в голяма степен са сакрализирани. Вторият елемент от черковището, който почти винаги се открива при по-задълбочени проучвания са древният некропол, малка могила, каменен кръст, останки от сграда или

разрушен долмен, които не рядко са пряко обвързани с ритуала и и черковището.

За да разкрия връзката между тези два елемента на сакралните обекти в Родопите, ще се позова на статията на Тошо Спиридонов за свещената планина (Спиридонов 1999:23-28). Авторът ни въвежда в проблематиката с думите, че територията, населена от определен етнос, може да бъде очертана по три най-важни белега – производствен, сакрален и езиков. Като това подреждане не е произволно, а причинно-следствено. Тъй като в момента разглеждаме териториалната приемственост при черковищата и античните погребални съоръжения, ще разгледаме само описанието на сакралния характер на територията.

„Сред сакралните обекти, които са били разположени на родовата територия и свързани с почитането на определени божества, основната роля принадлежала на свещената родова планина/скала. Те обемали в себе си представата за обиталище на предците, първозаселници на родовата територия. В тази си роля планината е била най-важното божество, което осигурявало плодородието и защитата на родовата земя, поради което с нея е била свързана сложна обредно-ритуална система, развила се през отделните епохи под влияние на различни причини – миграции, промени в природната и социално-икономическа среда и т.н. От тази свещена родова планина тръгват няколко посоки на митологично мислене и обредни действия – от този образ се рои образът на надгробната могила – свещена планина и надгробният паметник, около планината се оформя родовият некропол, при/на планината се изгражда селището/резиденцията на царя, на планината е главното светилище на рода/племето, там е свещената гора, където си почиват духовете на прародителите и боговете. При Свещената планина, в чиято утроба с погребан прародителят (и всички следващи вождове) са специалните седалки, на които в деня на помен сядат първенците на рода, селището, племето, а зад тях всички останали, отдавайки почит на умрелите предци. Най-

красноречив гробницата пример, незабелязан до сега, са тези седалки при гробницата край с. Татул, разположени срещу дъговидната гробна камера; паралелите Афганистан на тези седалки са от Сибир през Афганистан до Татул в Родопите” (Спиридонов 1999:23-28).

Това, че авторът завършва разсъжденията си с пример от родопското село Татул, ме мотивира да опиша облика, черкуването и легендите, свързани с още някои родопски черковища, проучени от нашата експедиция през 2001 г. в селата Долен и Ковачевица. Тези примери напълно подкрепят теорията на автора за облика на свещената планина и култа към праотеца. В подкрепа на това твърдение е и фактът, че в родопският регион най-силно е застъпен и обрета Стопанова гозба.

Най-фрапиращ пример за почитането на мъртвия праотец е черкуването на св. Дух в село Ковачевица. Честването на празника било извършвано в съвременното селско гробище, където се организирал общоселски събор и народни борби. Това сведение веднага ни кара да направим съпоставка с погребалните игри на древните траки. Друга особеност на този празник в Ковачевица е вярването, че от неговото празнуване в голяма степен зависи и съдбата на живите хора от селото. Разказва се история, че преди години, когато празнуването на свети Дух било прекъснато, Ковачевица била сполетяна от нещастия и смърт, покосила много от младите хора на селото.

В близост до съвременното гробище на Ковачевица също имаме цистов тракийски некропол, Свети Дух или Духовден не се чества на постоянна дата. Този празник е пряко свързан с Великден и се изменя заедно с него, като датата посветена на духов ден е 50 дни след Великден. Другото интересно нещо е, че народа персонифицира този празник като го нарича на св. Дух, а на практика този празник е наричан Духов ден, защото се вярва, че на този ден се прибират душите на мъртвите, които от велики четвъртък са скитали свободно по земята. С тази роля на празника може да съпоставим персонификацията св. Дух с образа на божество психопомп (водач на душите).

Обвързаността на празника с Великден може да ни подсказе, че става дума за възкръсващо божество.

Има и още една черта, характерна за персонифицирания св. Дух, която освен в Ковачевица откриваме и в с. Долен. В Долен за св. Дух също се разказва една мрачна история. Жителите на селото все още си спомнят как на черковището на св. Дух гръмотевица избила цялото стадо на един овчар, който се бил прислонил под големите дъбове на местността. Според Доленци това била жертва, която св. Дух взел за това, че черковището му било осквернено.

В непосредствена близост до черковището на св. Дух в Долен има две други черковища на св. Атанас летни (жетвар) и на св. Кръстор, персонифициран от празника Кръстовден.

Според информаторките ни на тези местности някога били погребвани хора, в което ние сами се убедихме, когато посетихме местността Кръста, която е в близост до св. Дух. Там открихме няколко цистови гроба разкопани от иманяри, както и огромен каменен кръст. За него ни бе разказана следната легенда: Кръстът бил издялан от 200-годишна мома, която за да докаже на някакво момче, че е по юнак от него, изнесла кръста до местността св. Кръстор, след което издъхнала от огромното усилие. И до днес се вярва, че под кръста е гробът на юначната мома.

Подхождайки към легендата чрез теорията на Т. Спиридонов за приемствеността на сакралното пространство и култът към прадедите, пред нас се разкрива един много интересен женски персонаж. Той може да бъде разглеждан като женска алтернатива на тракийския херос. Първо 200 годишната мома, която отблъсква недостойно за нейната храброст момче е символ на божествената чистота и непорочност. Следва подвигът, който води до нейната земна смърт, но най-интересен е мотивът за изнасянето на кръста до върха на хълма.

Кръстният знак от дълбока древност е символ на слънцето. Кръстната смърт символизира даряване на душата на разпнатия на слънчевото божество. Мотивът за изнасянето на

кръстното дърво на голготският хълм е обвързан с най-известният в цял свят възкръсващ бог.

Хълмът като хипостаза на свещената планина е мястото, където се ражда слънцето според древните митологии. Планината/хълмът е и домът/дворецът на слънцето. В народната вяра смъртта на момата символизира доброволното ѝ приобщаване към слънцето.

В случая имаме сцена на свещен брак между земното женско божество и небесното слънчево божество в замяна на полученото и очаквано изобилие. Показателен за това е и фактът, че в Родопите се счита, че Кръстовден е ден на изобилието, когато са събрани всички земни блага. Кръстовден е черковен празник падащ се в период на строг пост „С този ден се поставя началото на гроздобера и ваденето на картофите. Кръстовден се смята за празник на земята защото с него започва есенната сеитба. Срещу празника съпрузите съблюдават сексуално табу за да са „чисти“ на следващия ден за засяването, което символизира свещения брак между земята и слънцето, чийто символ е житото (Сборник Родопи 1994:113).

Свещената планина е мястото, на което жрецът или жрицата осъществява контакт с боговете. Това е мястото на извършване на свещените бракосъчетания, като по-късно нейното място ще бъде заменено от храма. Тошо Спиридонов описва този процес: „По-късно и постепенно Свещената планина ще бъде заместена от храма на Бога, изкачването на планината ще бъде заместено от изкачването на покрива на храма (зикурата), а обиколката (обходът) – с обикалянето в /около храма.“ (Спиридонов 1999:23-28).

Напълно допустимо е в планина като Родопите, отличаваща се със своята мощ и величие пред-архитектурната форма на свещеното място да е просъществувала по-дълго време. В полза на тази хипотеза е и фактът, че най-много и най-големите погребални могили се срещат в равнините. На практика архитектурата на могилната гробница копира тази на

долмена, но характера на терена налага природният код на Свещената планина да бъде пресъздаден чрез изкуствен насип.

Да се върнем на местността, наричана от доленци Кръста. За сакралността на мястото имаме неоспорими доказателства. Като започнем от античният некропол, следва огромният каменен кръст, поставен може би някога през средните векове, за да изтръгне силният езически култ, свързан с мястото, и стигнем до самотния мюсюлмански гроб, намиращ се в непосредствена близост до самия кръст. До нас достига и легендата за подвига на 200-годишната мома, отдадена до смърт на бога (неизвестно кой) и Каменният кръст, скрил под себе си тайнствени ритуали, бележещи края на лятото.

В досега разглежданата легенда от черковището на св. Кръст от село Долен, основен бе мотивът за женската саможертва пряко обвързана с плодородието. Основно действащо лице е женският митологичен персонаж който умирайки се отъждествява с есенната природа. Легенда от същото село, но свързана с друго черковище разказва за друг вид саможертва в чест на типично мъжки персонаж. В неговият образ много автори откриват чертите на древното божество гръмовержец от земите на траките. Това е образът на Свети Илия.

В Долен култът към Св. Илия е обвързан с легенда, както и с някои особености при празнуването му, които трябва да бъдат описани. В село Долен образът на светеца гръмовержец се преплита с недвусмислена соларна символика, както и с ритуални практики и митове в духа на езичеството. Най-голям интерес събужда легендата за самоволната жертва на еленчето, което идвало всяка година на оброчището на св. Илия. То лягало и след като си починело само се предавало на жертвоприношение. Тук имаме абсолютно съвпадение с един от митовете за тракийският цар Резос, който бил толкова известен с ловните си подвизи, че след смъртта му, в неговият херон животните идвали сами и без да ги връзват се подлагали на

жертвоприношение (Кратка енциклопедия тракийска древност 1993:38-40).

Ето как продължава легендата от Долен: Веднъж когато еленчето дошло на оброчището, хората не го изчакали да си почине, а направо го заколили. Оттогава то престанало да идва. Еленчето вече не идвало, но в Долен се запазила една друга традиция: Всеки мъж да отива на кон до оброчището на св. Илия в деня преди курбана и да пренощува там. Традицията била толкова силна, че дори хората, които нямали коне, взимали на заем от съседните села, само и само да не отидат пеш.

Тази традиция оставила такъв отпечатък в съзнанието на хората, вероятно води началото си от някакъв мистериозен обред в духа на тракийският орфизъм. Показателно за това с, че той е обвързан именно с култа на св. Илия, за който Библията разказва, че се възнесъл жив на небето в огнена колесница. Този мотив ни подсеща за погребалните практики на тракийските царе, в чийто гробници най-често откриваните „дарове” са злато-обкованата колесница и коне, оборудвани с пълна въпрегатна амуниция, сякаш подготвени за едно дълго пътешествие към отвъдното.

Ритуалното отиване на кон на мъжете от селото, в деня преди Илинден странно ни напомня за образа на Тракийският Херос. В тази връзка е уместно да се позовем на казаното от И. Георгиева. Авторката прецизно е проучила и проследила фонетическото изменение на името на индоевропейския бог на бурята Перкунас. Тя смята „че на Балканите, като бог на гърма с корена „пер” вероятно е бил почитан и тракийският конник” (Георгиева 1983:185). Друг паралел И. Георгиева открива и в иконографията на светеца, изобразяван като старец в колесница, и оброчните плочки на Зевс, който само в земите на траките е бил изобразяван върху колесница.

Традицията да се отиде на кон до оброчището вероятно е наследена от тракийските династии, посветени в орфическото учение. В този дух може да се разтълкува и пренощуването преди курбана, както и легендата за жертвата на елена.

В тази връзка не трябва да се пропускат и споменатите от Д. Маринов и И. Георгиева традиции, че на Илинден на прага на къщата се коли старият петел, наричан баща, като по него се гадае за здраве и плодородие и се оставя нов баща.

Съществува и традиция в селищата, в които е разпространено говедовъдството, да се коли стария бик на селото и да се купува нов. Това ни напомня за символичното обновяване на царската власт в Древна Тракия, при което стария цар е символично убиван и се е избира нов. Подобен мотив достига до нас и от някои кукерски игри, при които царят кукер е убиван след като е извършил обредно засяване (Георгиева 1983:185). Не е за пренебрегване и вида на жертвените животни. Петелът, както и бика са, носители на специфична соларна символика. Аналогичен е случаят с легендата от Родопите, където жертвено животно е елена, който също е соларен символ.

Еленовите рога са специфичен шамански атрибут и хипостаза на дървото на живота. За да се опитаме да разгадаем мистиката на този ритуал от с. Долен, нека разгледаме това, което Ал. Фол казва за индо-иранските традиционни практики. Според автора в тези практики (към която се отнася и тракийската, б.а.) обредно нечистите могат да пренасят в жертва само козел. Конят, като жертвено животно, а в нашия случай еленът, е достъпен само за обредно чистите, т.е. посветените в тайнство (Фол 1986:41).

За посветени в случаят може да се приемат мъжете от Долен, отиващи на кон в деня преди курбана. Както се вижда това е приоритет на определена социална група.

Като цяло легендата за саможертвата на елена, който престанал да идва може да бъде разгледана като отглас от някакъв ритуал, обвързан с конкретния регион или местност, на които откриваме останки от древно светилище. Отгласът за неизказаната традиция и изчезването на елена вероятно е свързан с опустошаването на култовото място и изчезването на жреците и сакрално посветените лица. В населението обаче

остава жива легендата и то продължава да принася курбана на почитаното място.

В близост до черковищата на св. Дух и св. Кръстор в Долен има още едно - на св. Атанас (летни). Подобно на черковището на св. Марина от с. Сатовча, на черковището на св. Атанас също се преспивало за здраве. Интерес представлява и сведението, че на местността св. Атанас се погребвали некръстени деца. За „светците”, на които са посветени трите черковища в Долен, народът казва: „Сти Кръстор, сти Атанас и сти (свети) Дух братя били.” Мотивът за братството на тримата „светци” също е наситен с много символика и илюстрира как опростената представа на съвременната народна вяра е здраво обвързана с многовековната етнокултурна памет на планината.

Подобно на повечето родопски села Долен също е обградено от множество черковища, които предпазват, имат защитна функция за селото. Другото общо нещо е, че на повечето родопски черковища откриваме и некрополи, или черковищата са на самото селско гробище. Гова недвусмислено говори, че родопчанина е силно обвързан с култа към мъртвите си предци и протекцията, която те му подсигурият. Показател за това е и силно запазеното в този регион вярване за „стопана” мъртвия праотец който бди над землището на рода и се явява на хората във вид на животно най често змия.

В случая с Доленските черковища отново имаме подчертана родствена връзка - тримата братя св. Дух, св. Кръст и св. Атанас пазят селото от вреди. Може би братството дава особена магическа сила на светците протектори. Това ме подсеща, че в някои села изпълняването на обреда заораване, проучен от Д. Маринов също се извършва от братя – при това близнаци (Маринов 1994).

Те символично обграждат землището на селото с бразди, направени от специално рало, теглено от волове близнаци. При черкуване в някои селища, освен оброчището на чествания светец, се обхождат и всички черковища около селото, като на всяко от тях се спира и се чете молитва (личен архив, с.

Дъбравите, Пазарджишко, б.а.). С две думи, черковищата са култови места с локален, много често дори родов характер, които отделят сакралното пространство на селото не само във вертикален, но и в хоризонтален план, т.е. те очертават границата между природата и културата, хаоса и подредения свят в живота на народният човек.

Тук трябва да обърнем внимание на думата граници, защото тя ще бъде ключова в следващата, разгледана от нас, тема. Нека преминем към нея с цитат на Тошо Спиридонов:

„На племенната територия се появяват два типа Свещени планини - наред с племенната, която била централно сакрално място за цялото племе, Свещените родови планини/скали продължават да функционират като родови светилища, макар и статусът им да е по-нисък” (Спиридонов 1999:23-28).

Ако черковищата са „наследници” на посочените по-горе родови светилища, то къде трябва да търсим по-високоранговите култови обекти? Отговорът отново ни дава Т. Спиридонов - на границата:

„Тези два типа Свещени планини/скали били основните етнически, териториални маркери, които служели за очертаване на „нашата” етническа територия. Те естествено не са били единствените. На двата типа територия - родова и племенна са се разполагали цяла поредица от сакрални места – скали, камъни, дървета и др. подобни с особени, причудливи форми, както и езера, извори, реки и т.н., свързани с почитането на духовете (божествата), които владеят или живеят на тези места, както и с важни събития в живота на рода и/или племето в хода на усвояването на територията или в ежедневието” (Спиридонов 1999:23-28).

По време на теренен обход в началото на експедицията „Западни Родопи 2002” групата ни се натъкна на каменен комплекс, върху който ясно личаха следи от обредни практики. Обектът представляваше скална арка, оформена от три огромни каменни блока. Навсякъде около обекта са разпръснати дрехи, а върху десният камък на арката бяха поставени червени конци и

монетни дарове от съвременни пет и десет стотинки. Около обекта бяха открити фрагменти от антична керамика, включително и груба, работена на ръка тракийска керамика.

От етнографски проучвания разбрахме, че мястото е наричано Попминчин камък и че то е разположено на границата между землищата на селата Долен, Долно Дряново и Крибул. Според хората в региона мястото притежава могъща лечебна сила. Ако някой болен се промуши през арката на този камък, той веднага оздравява. Особено ефикасен според местните хора бил при лекуване на безплодие. Голям интерес представлява и самият ритуал на лекуването. Болният трябвало да облече два чифта дрехи; нови, а върху тях стари. След провирането болният събличал старите дрехи и се връщал по различен път, за да не се върне болестта с него (Марков, Гоцев, Янков 2003:47-58).

Аналогичен е и случаят със скалната арка на местността Скрибина, където хората вярвали, че за да оздравеят трябвало да усетят как при промушването камъкът ги стяга. А за да „хване“ лекуването, трябвало след промушването да се гръмне с пушка (Марков, Гоцев, Янков 2003:47-58).

И на двата обекта са оставени множество червени конци с дължината на болния човек. В монографията „Сакралното пространство в Древна Тракия“ В. Марков анализира много сполучливо символиката на промушването като го сравнява с орфическите ритуални практики, според които то има характер на прераждане. Оставянето на старите дрехи е символично отпадане, умирање на старата несъвършена идентичност и раждането на нова (Марков, Гоцев, Янков 2003:66-77).

Местността Скрибина също се намира на границата между селата Крибул и Сатовча. Интересно е вярването от с. Крибул, че местността е стопанита, т.е. тя си има пазител – огромна черна змия, която периодично се показва на хората. Позовавайки се на Фол, В. Марков казва за това вярване, че то не само има сигурен античен произход, но и ни отвежда като архетип към змейската природа на Дионис-Загрей (Марков, Гоцев, Янков 2003:66-77).

В полза на това твърдение могат да се изведат още няколко доказателства, свързани с ритуалната практика в местността Скрибина. Ал. Фол твърди, че това божество е първообраз на гръмовержеца Зевс от класическа Гърция. Позовавайки се на Willets (1962:239-242), където е обобщено, че старата форма на критският Зевс е Зан, а това критско божество е най-напред елинизирано като Загрей. Прозвището Дионис то получава заради характера на своята смърт. Загрей също е разкъсан в образа на бик, а след него Деметра изляла сърцето му ражда Дионис (Фол 1991:31-37).

Учудващо, но проучванията ни откриват паралел с едно древно критско божество. В пряка връзка с природния код на скалната арка е фактът, че в класическата гръцка митология Зевс прекарва първите си години в пещера в планината Ида на остров Крит. Излизането му от пещерата и победата му над Кронос има характер на вторично раждане и на хероизиране.

Тук може да бъде разгадана и символиката на камъка като материя, която побеждава времето, т.е. символ на безсмъртието. Кронос поглъща камък вместо сина си Зевс. И самият Зевс възмъжава в утробата на планината/скалата, за да победи Кронос, който всъщност е времето.

Митичният акт на промушването през арките има същата символика. Особено показателно и интересно е вярването за арката Скрибино, в която болния трябвало да усети, че скалата го стяга, т.е. да се слее с камъка, за да излезе здрав (Марков, Гоцев, Янков 2003:66-77).

Другото нещо, което привлича вниманието в този лечебен ритуал е поверието, че трябва да се гръмне с пушка, за да хване ред лекуването. Гърменето, макар и пресъздадено от съвременното оръжие, трябва да изостри вниманието ни, да ни подсказва, че при скалните арки от този род имаме някакъв остатъчен култ към урано-хтопично божество на гръмотевицата като Дионис-Загрей. Ето какво казва Фол за Дионис-Загрей:

„Дионис-Загрей носи качества на бог на вертикалния строеж на света и на бог на поразяващия гръм. Той обаче в духа

на тракийския орфизъм има своя царствено слънчев облик. Негов постоянен символ и спътник е змеят” (Фол 1991:7).

Единственият въпрос, който може да ни разтревожи до тук с: Каква е връзката между съвременното огнестрелно оръжие и античния бог на гръмотевицата? Отговорът на този въпрос ни дава легендата за „Дядо Трак и последният змей”, разгледана от А. Калоянов в една глава от книгата му „Българският мит”. В тази приказка става реч за това, че след появата на пушката всички змейове изчезнали. Последният останал змей, чието оръжие била гръмотевицата, се поинтересувал от новото оръжие на човека, дали първо убива и после гърми, или обратно, и след като разбрал каква е работата, изчезнал и никой повече не го видял (Калоянов 1979:57).

Тази приказка показва промяната в светогледа на народния човек. Страхът от змейове и гръмотевици е изместен от нещо много по-реално, но и много по-смъртоносно. Митът отстъпва място на науката, а за все по-малко зависимия от природата човек се появяват нови заплахи, породени от социално културното му съществуване. В полза на това твърдение е и отговорът на една наша информаторка. Когато стенографът я запита дали знае нещо за някакви демонологични същества като таласъми, вампири и др., тя му отговори, че на времето е имало, но сега когато има „ток” (електричество) и „доктори” вече ги няма. Това показва, че пушката със своята смъртоносност е нещо като заместител на гръмотевицата в съвременния светоглед. Освен това знаем от Херодот, че понякога при гръмотевици гетите стреляли в небето със стрели. Авторът свързва това с култа към Залмоксис, когото те почитали, но не понасяли неговите гръмотевици. Залмоксис е другия по-близък пример за символично преродил се бог. Подобно на Зевс, той прекарал известно време под земята, а след завръщането си основал учение, чиито последователи вярвали в безсмъртието.

Освен мегалитните съоръжения от типа скална арка експедицията ни имаше удоволствието да проучи и един друг

вид мегалити - така наречените мегалитни скални жертвеници. Обикновено те представляват огромни, извисени към небето скали заемащи централното най-свещено място от древен култов обект. На най-високата им точка обикновено има заравнена площадка от която се открива спираща дъхът гледка във всички посоки. Върху камъка има множество всичания а на самата площадка, почти винаги има няколко по-големи наподобяващи съд с различна форма.

При някои от обектите от подобен тип имаме имаме солидни натрупвания културен пласт около самата скала (Кара кая).

Сведение за подобен вид жертвеници имаме още от древни времена. При описанието на похода на Аргонавтите, Пиндар споменава как те слезли на тракийския бряг, където стадо бикове “доброволно се принесли в жертва. Жертвоприношението било извършвано на мегалитен жертвеник със: „вдлъбнати жертвени басейнчета буквално „длани на ръце” в каменните жертвеници, типични съоръжения на тракийската мегалитна култура” (Фол 1991:32-37).

В сведението на древния автор, цитирано от А. Фол, става въпрос за един и същ тип скални жертвеници като проучените от експедицията „Тракийски светилища от Западните Родопи”. Освен това този извор ни дава нова информация и чудесно би могъл да спомогне за доизграждане на хипотезите, относно предназначението и функциите на тези обекти.

Първото нещо, което заслужава внимание е факта, че този източник ни дава възможност да свържем легендарната изворова база от селата Долен и Ковачевица с мегалитните скални жертвеници от този регион. Пиндар споменава за самоволната жертва на стадо бикове, който аргонавтите принасят в жертва на мегалитен жертвеник.

В легендите от Долен и Ковачевица, свързани с Илинден, също имаме самоволна жертва на животно – Елен. И от двата източника до нас достига един мотив, вероятно доста популярен

в Древна Тракия. Авторът обаче не конкретизира на кой бог е било посветено жертвоприношението, а само добавя, че те изградили теменос, посветен на Посейдон, което вероятно е свързано с морското им пътешествие.

Не е за подценяване фактът, че героите от Арго извършват жертвоприношение на скалния жертвеник точно преди да преминат изпитанието със съединяващите се скали, т.нар. Симплетиди. Това ни навежда на мисълта също, че жертвоприношението е било посветено на бог, чийто символ е скалата. Друг негов символ, а също и жертвено животно, това е бикът, ако прибавим и паралела за самоволната жертва в чест на свети Илия, който покровителства гръмотевиците, пред нас отново ще се изгради образа на древнотракийското мъжко божество, наричано от Фол Дионис-Загрей. Митът за доброволната жертва на животни е свързан и с ловните подвизи на митичния цар Рез. В негово лице виждаме династът последовател и приемник на бога ловец Загрей, синът на Великата богиня-майка и същевременно неин покорител.

В голяма част от случаите сакралното пространство на древнотракийското мъжко божество е наследено от традиционен фолклорно - царствен персонаж, какъвто е Крали Марко. Показателно за това е мегалитното светилище Маркова скала в околностите на родопското село Долен. Във фолклора, малките и по-големи всичания върху тези скални жертвеници са отъждествявани със следи, оставени от хиперболизирания персонаж на Крали Марко или от неговите животни или оръжия. Александър Фол регистрира, че в буквален превод името на тези шарапташи значи „длани на ръце”. Интересно е, че според населението на село Долен шараптите на Маркова скала имали чудодейна сила при лекуването на брадавици по ръцете. Ето как В. Марков описва мегалита и ритуала свързан с него:

„Паметникът представлява огромна скала, добре огладена отгоре, където са оформени изкуствено множество вдлъбнатини. В най-високата част се намира „копанята” на Крали Марко – значителна по големина и дълбочина яма в скалата, с триъгълна

форма. В най-ниската част личат множество копитообразни, изкуствено изработени „следи”. Останки според легендата от копитата на коня на героя. Легендата сочи и синджира на кучето му, който се отличил върху камъка. В южната част на площадката се наблюдава дълга около 60 см следа от „крака”, „Ходилото” на Крали Марко. „Ако реконструираме образа на героя по следите”, които е „оставил” върху камъка, ние отново ще видим един великан - наследник на езическите божества от източен тип, стъпил върху символи на космическата планина – скалата.

Описанията от легендите и „следите” върху камъните-жертвеници ни представят един божествено едър фолклорен герой, аналогичен на грамадния конник от оброчните плочки на хероса, датиращи от трако-римската епоха. Там Хероса по типичен източен образец е показан като хиперболизиран конник, обикновено връщащ се от лов, понякога следван от куче и приближаващ се към жертвеник светилище. Всички останали персонажи в оброчните плочки обикновено са показани твърде дребни“ (Марков, Гоцев, Янков 2003:06-77).

Ето как е описан и лечебният ритуал:

„Специално внимание за изясняването функциите на скалните ями от жертвениците заслужават съхранените и до днес здравоносни обредно-магически действия от Маркова скала при с. Долен. В северозападната част на това мегалитно тракийско светилище са разположени множество правилни кръгли ями, вдълбани в скалата. Повечето от тях бяха пълни с вода по време на проучването ни, след изобилните летни дъждове. В една от тях се наблюдаваха поставени във водата съвременни жълти монети и конци от дрехи: материална следа от традиционна народна здравоносна практика за лекуване на брадавици. Обредно-магически действия, изпълнявани тук върху площадката на тракийският жертвеник буквално до наши дни!

Болният, който има брадавици по ръцете, сяда в специално издълбан за целта „стол? – с лице на изток, като

ямата с дъждовна вода остава зад гърба му. Без да се обръща назад той си измива ръцете покрити с брадавици. След това пуска монета и оставя конец от дрехата си. Вярва се, че така брадавиците изчезват и човекът оздравява. В античността посоката изток е била от изключително значение за магическите ритуали и заклинания, както и откритостта на мястото към останалите посоки на света (Антични романи 1981: бележки с. 449). Точно срещу „стола” на болния в скалата е оформено значително по-голямо седалище. Легендата разказва, че това е мястото, където е седял Крали Марко с лице на запад.

Заслужава внимание и забраната болният да не се обръща назад, за да не се развали магията на обреда. Тя има своя културно-исторически аналог в легендата за Орфей и Евридика, където това според древния мит се е случило (Марков, Гоцев, Янков 2003:66-77).

Към изчерпателния анализ на В. Марков мога само да отбележа, че е напълно възможно измиването на ръцете в северозападната част на светилището в миналото да е било акт на пречистване преди поклонение пред най-сакралната югоизточна част, т.е. пред лицето на божеството. На тази мисъл ме наведе наблюдението ми върху двете други светилища от подобен тип Кози камък и Кара кая, както и сведението на Ал. Фол, че буквално наименованието на всичанията на старогръцки значи длани на ръце. И при двете гореспоменати светилища имаме стъпаловиден подход от северозапад, като южната част на скалата се оформя като най-сакралната в целия комплекс.

Освен това за светилището, близо до с. Ковачевица, наречено Кози камък, също имаме сведение за съществуващо поверие, че там се лекували брадавици с дъждовна вода. На скалното светилище Кара кая трите изсечени шараптажа също са в северозападната част на скалната площадка непосредствено след едва забележимите стръмни стъпаловидни всичания.

Друга информация, която може да се окаже важна за разкриването на ролята и мястото на мегалитните жертвеници в Древна Тракия е това, че Аргонавтите се отклоняват от пътя си,

за да направят описаното поклонение. Тази информация може да бъде много ценна, ако се търси причинно-следствената връзка между светилища и пътна мрежа в Западните Родопи. Не е за пренебрегване факта, че между изследваните от нас мегалитни жертвеници съществуваше визуална връзка.

Аргонавтите изградили теменос, посветен на Посейдон. Това е елинският бог на морето. Местният обред обаче е отчетливо представен - той се извършва в мегалитна среда с жертвено животно, доброволно дошло да се врене. Това са пурпурните (алените) тракийски бикове. Освен това трябва да се отбележи, че пътуващия екипаж на Арго извършва този обред, за да се избави от опасността, застрашаваща пътуването. С тази функция може да се обясни и съсредоточаването на култови обекти от подобен тип в западно родопския масив. В миналото преминаването на планини и планински проходи е криело не по-малко рискове от пътуването по море. Освен това за Родопите знаем, че са били обитавани от едни от най-войнствените тракийски племена дио-бесите, наричани още сатри. Етнонимът сатри е нарицателен за всички непокорни планински племена в Тракия.

Изграждането на крайпътна мрежа от светилища е правела възможно преминаването на чужденците през тази опасна територия. При това пътуващите придобивали статус на поклонници, пребиваването в сакралното пространство на светилището им осигурявало допълнителна безопасност. Като доказателство за тази хипотеза могат да послужат голяма част от сюжетите на запазените до днес антични романи.

Героят от античният роман почти винаги е пътешественик сполетян от прежеждия и беда. За благополучното им развитие той обикновено се обръща за помощ към местните божества, като им принася жертва на красноречиво описани светилища.

Позовавайки се на М. Домарадски, А. Гоцев казва, че култовите места са няколко вида по обхвата на тяхната дейност – племенни, междуплеменни и общо тракийски (Марков, А.

Гоцев, А. Янков, 2003:7-37). Или както ги разделя Т. Спиридонов родови и междуплеменни. Към родовите култови места се отнасят черковищата, в които множеството некрополи показват почитане на мъртвия родственик, праотеца, стопана. Към междуплеменните може и да отнесем обекти от рода на арката при Скрибина и Поп Минчин камък, които освен че и до днес бележат границите между териториите на селищата, са обвързани с култа към земята-майка и нейните лечебни функции, както и с култа към прераждането и свещения брак.

А за големите светилища като Кози камък, Кара Таш, Кара кая, Бабяк можем да кажем, че те като зони на етнокултурна комуникация са не само с общо тракийско, но и с международно значение. Интересно е и класифицирането на обектите по географско местоположение, което А. Гоцев посочва и по-специално на първите две групи (Марков, Гоцев, Янков 2003:7-37). Към първата група той включва обекти, намиращи се на склона на ридовете с добър изглед към долините на реките, съответно на север Марица и на юг Бистрица и Места. Интересен е факта, че към тази група принадлежи и обектът Градището, към който имаме и скална арка. Освен горепосочената символика на арката тя може да олицетворява и вход, подход към най-вътрешната част на планината, т.е. подстъп към най-сакралната част на свещената планина. За това говорят и големите скални светилища от вътрешността, които авторът класифицира като втора група, разположени на билото на планината непосредствено в близост под най-високата точка на терена. Те са разположени на скалното възвишение, където има визуална връзка между тях. При тези обекти може да се постави въпросът дали те не маркират трасето на пътна артерия между Егейското крайбрежие и емпорионът Пистирос, разположен в горното течение на Марица.

Като цяло в Родопите съществувала една мощна мегалитна култура на планинци, които укрепват труднодостъпните места, контролират със стражеви крепости.

трасетата по била и през проходи изповядват скалната урано-хтонична вяра и почитат Великата богиня майка, нейните пещери, утроби, както и нейния син-съпруг хероса, на когото пък са били посветени огромните мегалитни жертвеници. Ето как Ал. Фол проследява във времето развитието на подобни мегалитни паметници и култът свързан с тях:

„От описанието на старото мегалитно светилище в Парнас, по-късно старогръцко Делфи, е вече ясно, че извършваното там тълкуване, пророкуване е мислено като послание на присъстващия бог, т.е. на сина на Великата богиня майка. В напълно етносна среда това мислене се съхранява и в обредността през епохата на Микенска Тракия, но и далеч след нея, както уверяват гръцки и латински автори през цялото хилядолетие от пети век пр. Хр. до пети век.

Тези писатели имат пред очи, както изглежда, централното тракийско орфическо светилище, което обикновено се поставя в южните планински масиви на Тракия, най-вероятно - в днешните Родопи. Изказаната предпазливост се налага от неточната орография (описание на планини). Центърът на кръга е означен понякога с мегалит или дори с долмен, но най-често с олтар (яма в камъка). Диаметърът на съоръжението е навсякъде около тридесетина метра, а покривната конструкция е винаги много съмнителна, поради което - именно съгласно известните текстове - тя се смята за отворена. Общоразпространеното название на тези тракийски светилища е Дионисови (храмове), но поне от двамата автори се знае, че „главното” измежду тях е посветено на Сабазий, сиреч на теонима, който обозначава дуалния Син-Слънце (Хелиос, Аполон) - Син-Огън (Дионис, Загрей, Вакх). Присъствието на Сабазий на върха е виждано както в слънчевите лъчи, които падат през деня в центъра на светилището върху олтара, така и в пламъците на огъня, който нощем се запалва на същото място и в който се възлива вино, т.е. и в Аполон, и в Дионис. По лъчите-пламъци жреците извършват тълкуването-прорицание, което се смятало за толкова безспорно, че велики мъже отивали да го чуят, а бащата на

бъдещия император Август, Октавий, когато ръководил военна кампания в Тракия, изрично го потърсил, за да научи съдбата на сина си” (Тракийски паметници 1976:16-17).

Обобщавайки казаното за мегалитните скални жертвеници и ситуирайки местоположението им спрямо това на останалите култови обекти, те се оформят като „светая-светих” на храмовият комплекс на свещената планина. За разлика от черковищата на, които се почитат духове и божества обвързани по скоро със землището, с родовата общност и имат по скоро битов характер, то големите скални светилища вероятно са били места с междуродово или общоплеменно значение на които са се взимали важни решения по внушение на предсказанията на жреца. Тази разлика е определяща и за по доброто запазване на ритуала при черковищата. При тях жреческата функция е силно профанизирана и се е предавала от родственик на родственик векове на ред, докато при мегалитите и големите светилища жречеството явно е било приоритет само на определена социална група, дори само на единици посветени в тайнството и ритуала.

Това е причината, която прави мегалитите така мистични и привлекателни за изследователя. Въпреки богатите материални находки това, което се е случвало на величествената скала остава тайна, а мистериозните им имена Кара кая (Черната скала), Кози камък, Кара таш (черния камък), Цареви порти, Белинташ и др. продължават да вдъхват страхопочитание и днес.

ЛИТЕРАТУРА

Антични романи 1981: Сборник. Антични романи. Апулей. Златното магаре., С., 1981

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983

Калоянов 1981: А. Калоянов. Български митове. С., 1979

Маринов 1994: Д. Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994

- Марков, Гоцев, Янков 2003:** В. Марков, А. Гоцев, А. Янков. Сакралното пространство в древна Тракия. Бл., 2003
- Родопи 1994:** Сборник. Родопи. С., 1994
- Спирidonов 1999:** Спиридонов Тошо, Сборник. Старопланински проучвания. том 1, 1999
- Старопланински проучвания 1999:** Сборник. Старопланински проучвания. том 1. С. 1999
- Тракийска древност 1993:** Кратка енциклопедия тракийска древност. С., 1993
- Тракийски паметници 1976:** Тракийски паметници. Том. Мегалитите в Тракия., С. 1970
- Фол 1991:** Ал. Фол. Тракийския Дионис. Книга I Загрей., С., 1991
- Фол 1986:** Ал. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986
- Фрейзър 1989:** Дж. Фрейзър. Фолклорът в стария завет. С., 1989
- Шишков 1965:** С. Шишков. Избрани произведения. Пл., 1965